

University of Groningen

Een vrijzinnige 'meneer'

Krijger, Tom-Eric Marinus

Published in:
TS - Tijdschrift voor tijdschriftstudies

DOI:
[10.18352/ts.265](https://doi.org/10.18352/ts.265)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Krijger, T-E. M. (2013). Een vrijzinnige 'meneer': "De Hervorming" als toonaangevend en representatief persorgaan van de modern-godsdienstige richting in Nederland (1873-1934). *TS - Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 33, 37-58. <https://doi.org/10.18352/ts.265>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Publisher: Igitur publishing. Website: www.tijdschriftstudies.nl
Content is licensed under a Creative Commons Attribution 3.0 License
URN:NBN:NL:UI:10-1-114133. TS ·> # 33, juli 2013, p. 37-58.

Een vrijzinnige ‘meneer’. De Hervorming als toonaangevend en representatief persorgaan van de modern-godsdienstige richting in Nederland (1873-1934)

TOM-ERIC KRIJGER

t.e.m.krijger@rug.nl

ABSTRACT

De Hervorming, issued as a weekly between 1873 and 1926, and as a monthly from 1927 to 1934, was one of the most important religious magazines in the Netherlands. It wanted to promote the interests of so-called ‘Protestant modernists’ or ‘liberal Protestants’, whose community of faith was characterised by differences between members of the Dutch Reformed Church and members of other denominations, between churchgoers and non-churchgoers, between ‘monists’ and ‘dualists’, between political liberals and socialists, and between laymen and ‘religious professionals’ such as theologians. This article investigates how the editors of *De Hervorming* dealt with the multiformity of Dutch liberal Protestantism, and how they attempted to do justice to all – often conflicting – opinions and convictions that existed among modernists, and to be opinion leaders themselves at the same time. A systematic and complete analysis of all sixty-two volumes of *De Hervorming* not only sheds light upon the thematic preoccupations of Dutch Protestant modernists, but also shows how the magazine’s editors tried to create a strong sense of unity among liberal Protestants, without harming the varicoloured character of the modernist community.

KEYWORDS

De Hervorming, liberal Protestantism, periodical press, authoritativeness, representativity, pluriformity

‘*Le journal est un monsieur*’ is in de loop der decennia uitgegroeid tot een gevleugelde uitdrukking.¹ Dit spreekwoord, in het Nederlands vertaald als ‘de krant is een meneer’, mag dan wel verworpen zijn tot een cliché, in de geschiedenis van de periodieke pers is het niet op eenduidige wijze geïnterpreteerd. In de eerste plaats is het gebruikt om het publiek eraan te herinneren dat een periodiek nooit een neutrale afspiegeling van de werkelijkheid vormt, maar door de wijze waarop nieuwsfeiten worden geselecteerd, gepresenteerd en becom-

¹ Graag zou ik prof. dr. A.L. Molendijk (Rijksuniversiteit Groningen) en de anonieme *peer reviewers* willen bedanken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

mentarieerd altijd het stempel draagt van de redactie die haar heeft samengesteld.² Tot ver in de twintigste eeuw stond aan het roer van een dag-, week- of maandblad vaak letterlijk één ‘meneer’:³ in veel gevallen stippelde de uitgever, eigenaar of hoofdredacteur eigenmachtig de koers uit.⁴ Het spreekwoord is ook op een andere manier uitgelegd: wanneer een blad door gedegen nieuwsgaring, scherpe nieuwsduiding en kritische onderzoeksjournalistiek de aandacht op zich vestigt, kan het de reputatie verwerven van een ‘instituut’ dat ontzag bij gezagsdragers afdwingt en een leidende rol in het openbare leven of een specifiek maatschappelijk domein bekleedt.⁵ Feministische (pers)historici hebben het gezegde een derde betekenis gegeven, door het te hanteren als aforisme dat hun onvrede over het ‘monopolie’ van mannen op publieke opinievorming kernachtig onder woorden bracht.⁶

De toenmalige kerknieuwsredacteur van het liberale dagblad *Het Vaderland* heeft het gezegde ‘de krant is een meneer’ wel héél letterlijk genomen. Alsof hij met een overleden hoogwaardigheidsbekleder van doen had, wijdde J.J.M.⁷ op 29 december 1934 een als in memoriam vormgegeven artikel aan het kort tevoren voor de laatste maal verschenen blad *De Hervorming*. Dit persorgaan, vanaf zijn ontstaan in 1873 tot en met 1926 als weekblad en vervolgens tot en met 1934 als maandblad uitgegeven, stelde zichzelf ten doel de belangen te behartigen van allen die zich rekenden tot de zogeheten ‘moderne richting’ of het ‘vrijzinnig-protestantisme’, een veelvormige stroming van kerkelijke, randkerkelijke en buitenkerkelijke godsdienstigen met onorthodoxe opvattingen over conventionele christelijke leerstellingen en gebruiken.

Alle drie hierboven genoemde exegeses van de spreuk ‘de krant is een meneer’, zo blijkt uit het stuk van J.J.M., zijn op deze periodiek van toepassing. *De Hervorming* was een ‘meneer’ in die zin dat, met uitzondering van de periode 1918-1924, één verantwoordelijk redacteur de koers van het tijdschrift bepaalde en het daarmee van een sterk persoonlijk cachet voorzag. Ook het feministische verwijt dat de pers lang een mannenbolwerk is gebleven, treft *De Hervorming* met terugwerkende kracht: hoewel vrouwen af en toe kopij aanleverden en er ernstig naar hun standpunten en opinies werd geluisterd, waren het theologen en predikanten – professies die tot het begin van de twintigste eeuw aan mannen waren voorbehouden en ook nadien nog geruime tijd in het gros der gevallen door mannen werden

² *Het Vrije Volk*, 16 maart 1966, 17 (ongenummerd); ‘What Does Reality Look Like?’, *European Research. Marketing Opinion Advertising* 9:4, oktober 1981, *ESOMAR Congress Supplement*, II-III (III).

³ In deze betekenis onder anderen gebruikt door: P. Bak, *Een ‘meneer’ van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968*. Kampen: Kok 1999.

⁴ Een historisch overzicht van de in de journalistiek bestaande verhouding tussen uitgever, hoofdredacteur en overige redactieleden wordt gegeven in: J.M.H.J. Hemels, ‘De dagbladuitgever. Van courrantier naar ondernemer.’ In J.J. van Cuilenburg, P.C. Neijens en O. Scholten (red.), *Media in overvloed*. Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, 40-53.

⁵ ‘De krant is een meneer’, *Taalpeil*, 2012-2013, 1.

⁶ E.M. Diekerhof, M. Elias en M. Sax, *Voor zover plaats aan de perstafel. Vrouwen in de dagbladjournalistiek, vroeger en nu*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief 1986 (157).

⁷ Helaas kon niet achterhaald worden wie achter deze initialen schuilging. Tot ver in de twintigste eeuw was het niet ongebruikelijk dat journalisten hun kranten- en tijdschriftartikelen met een pseudoniem of met hun initialen ondertekenden. Zie: G. Mulder, ‘De redigerende hand. Stijl en ordening in de schrijvende journalistiek.’ In J.L.H. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2002, 141-152 (142).

uitgeoefend – die het overgrote deel van de artikelen schreven. Daarnaast valt *De Hervorming* in retrospectief met reden als een ‘meneer’ te etiketteren, omdat het, in de woorden van J.J.M., niet alleen ‘jarenlang het *toonaangevende* blad der Moderne richting uitmaakte’, maar zich tevens tot ‘het *representatieve* blad van onze richting’ wist te ontwikkelen.⁸ Afgaande op deze typering, heeft het blad enerzijds een leidende rol in de moderne richting kunnen spelen, terwijl het anderzijds kennelijk aan alle meningen en overtuigingen die binnen dit bontgeschakeerde segment van het Nederlandse protestantisme leefden, gelijkelijk recht heeft weten te doen. Dat het geen sinecure moet zijn geweest in modern-godsdienstige kring de toon te zetten zonder daarbij afbreuk te doen aan het pluriforme karakter van het vrijzinnig-protestantisme, blijkt wel uit het afscheidswoord waarmee de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, enkele dagen vóór *Het Vaderland*, *De Hervorming* vaarwel had gezegd: het liberale dagblad uit Rotterdam meende *De Hervorming* het best te kunnen kenschetsen als ‘het *kampperk* (...) van de vertegenwoordigers der verschillende richtingen en standpunten onder de modernen.’⁹

Om leiding aan de gefragmenteerde groep ‘modernen’ of ‘vrijzinnigen’ te kunnen geven, was het noodzakelijk dat er bij dezen, in welke mate dan ook, gevoelens van eenheid of op zijn minst tekenen van geestverwantschap aanwezig waren. Bovendien zou *De Hervorming* nooit een dominante positie in moderne kring hebben kunnen bekleden, indien zij niet een zeker gezag bij een significant deel van de Nederlandse vrijzinnigheid zou hebben verworven. Wilde het blad die positie behouden, dan diende het in de moderne richting nochtans niet té uitgesproken partij te kiezen of stelling te nemen. Deze spanningsvolle balanceerverhouding tussen het aankweken en instandhouden van een saamhorigheidsgevoel en het rekening houden met vergaande pluraliteit staat in dit artikel centraal. In een vooral beschrijvend exposé heeft C.M. van Driel reeds de uitwendige, institutionele geschiedenis van *De Hervorming* opgetekend, daarbij focussend op de wisseling van hoofd-/eindredacteuren en schommelingen in het abonneetal.¹⁰ Onderhavig artikel wil evenwel meer inhoudelijk en meer beschouwend naar *De Hervorming* kijken.¹¹ Als belangrijkste en lange tijd het enige journalistieke discussie- en ontmoetingsplatform in de moderne richting, heeft *De Hervorming* méér dan enig ander tijdschrift het aanzicht van de vrijzinnigheid in Nederland bepaald en haar ontwikkelingsgang beïnvloed.

Na een korte contextualisering van *De Hervorming* in het kerk- en perslandschap van destijds en een beknopte karakterisering van de diverse schakeringen waaruit de moderne richting was samengesteld, zal ik nagaan welk beeld van het vrijzinnig-protestantisme uit de

⁸ Het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord in de eerste persoon meervoud (‘onze’) duidt erop dat J.J.M. zelf met de ‘moderne richting’ in het Nederlandse protestantisme sympathiseerde. Zie: *Het Vaderland*, 29 december 1934 (avondblad C), 2. [Cursivering, TK.]

⁹ Geciteerd in: *De Indische Courant*, 21 december 1934, 9. [Cursivering, TK.]

¹⁰ C.M. van Driel, ‘De Hervorming. Geschiedenis van het zwaard en zorgenkind van de Nederlandse Protestantenvond.’ In T. Mikkers en Ch.E. Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische studiën 2006*. Leiden: Universiteit Leiden 2006, 136-152.

¹¹ Het artikel sluit daarmee aan op een promotieonderzoek dat ik verricht naar de discussies die in *De Hervorming* (en in andere bladen van vrijzinnige signatuur) gevoerd zijn over kerkhervorming, maatschappijverandering en cultuurvernieuwing.

62 jaargangen van *De Hervorming* oprijst en in het bijzonder hoe de periodiek zich van de verschillen in de door haar beoogde achterban rekenschap gegeven heeft.

Afb. 1: Enkele koptitels van *De Hervorming* door de jaren heen.

DE MODERNE RICHTING: HAAR HOOFDORGAAN

In december 1868 en januari 1869 verschenen in diverse landelijke en regionale kranten advertenties en berichtjes ter aankondiging van de verschijning van een nieuw opinietijdschrift: het *Nieuw Kerkelijk Weekblad*. De uitgifte van deze periodiek was een initiatief van enkele predikanten uit de Zaanstreek, bedoeld om de moderne richting te voorzien van een podium tot uitwisseling en popularisering van opvattingen die binnen haar brede bedding stroomden.¹² Aanhangers van deze jongste loot aan de protestantse stam behoorden niet allen tot dezelfde kerkelijke gezindte: moderneren bewogen zich in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS), de Remonstrantse Broederschap, de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK) – gedrieën aangeduid als ‘dissenterkerken’ –, later ook in de Vrije Gemeente – in 1877 opgericht als opzichzelfstaande geloofsgemeenschap in Amsterdam – en buiten het kerkelijke domein, maar vooral in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). In deze laatste denominatie, waar toe in de negentiende eeuw meer dan de helft van de Nederlandse bevolking behoorde,¹³

¹² Eén nummer is bewaard gebleven in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast bevatten het archief van F. Domela Nieuwenhuis, ondergebracht bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, en de collectie van het Persmuseum een handvol nummers van en knipsels uit het *Nieuw Kerkelijk Weekblad*.

¹³ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum 1992 (268).

hadden zij te maken met felle tegenstand van orthodoxe kerkleden, van wie een strijdbaar deel zich in 1864 had georganiseerd in de ‘Confessionele Vereniging’. Het *Nieuw Kerkelijk Weekblad* wilde dan ook niet alleen modernen de gelegenheid geven met elkaar in discussie te treden en hun denkbeelden in ruimere kring te verspreiden, maar tevens weerstand bieden aan deze organisatie. Dit kwam krachtig tot uitdrukking in de naam van het tijdschrift: het wilde expliciet fungeren als moderne tegenhanger van het sinds 1865 bestaande, in confessionele geest geredigeerde *Kerkelijk Weekblad*.¹⁴

De vijandelijkheden tussen confessionelen en modernen namen dusdanige vormen aan dat laatstgenoemden in 1870, naar analogie van de Confessionele Vereniging en in navolging van een samenwerkingsverband van modernen in Duitsland,¹⁵ onder de naam ‘Nederlandse Protestantenvbond’ (NPB) een organisatie oprichtten die dezelfde doelen nastreefde als het *Nieuw Kerkelijk Weekblad*.¹⁶ Het mag derhalve weinig verbazing wekken dat het tijdschrift, op 2 januari 1873 herdoopt in *De Hervorming*, met ingang van 11 november 1875 officieel in handen kwam van de NPB. Na ietwat moeizame eerste jaren wist het blad in de volle breedte van de moderne richting zijn invloed te doen gelden en stevig weerwerk te bieden aan antimoderne uitlatingen van orthodoxe bladen als *De Heraut*, *De Standaard* en het *Wageningesch Weekblad*.¹⁷ In de laatste decennia van de negentiende eeuw rolden weliswaar enkele andere organen met wortels in de moderne richting van de pers – zoals het *Theologisch Tijdschrift*, waarin wetenschappelijke opstellen van godgeleerden verschenen, en het blad *Nieuw Leven*, dat zich met eenvoudig geschreven artikelen op ‘volkskringen’ richtte¹⁸ – maar *De Hervorming* was niettemin de enige vrijzinnig gezinde periodiek die modernen de ruimte bood voor onderlinge gedachtewisseling over sterk uiteenlopende onderwerpen en onomwonden polemiseerde met andersdenkenden. Na 1900 kwam daarin verandering: *De Hervorming* zag zich vanaf dat moment, door tendenties van kringvorming in de moderne richting, geconfronteerd met de publicatie van een stijgend aantal geestverwante opiniebladen, zowel met een landelijke verspreiding, bijvoorbeeld *Teekenen des Tijds*, *De Stroom* en *De Smidse*,¹⁹ als met een regionale en plaatselijke uitstraling. Als consequentie van de aldus ontstane concurrentieslag in de vrijzinnige pers en de wens van de NPB de berichtgeving van het blad primair te beperken tot bondsaangelegenheden, ging de frequentie waarmee *De Hervorming* verscheen, begin januari 1927 omlaag van eens in de week naar eens in de maand. Acht jaar later was de rol van het blad definitief uitgespeeld.

Ofschoon in de afgelopen jaren de digitalisering een hoge vlucht genomen heeft, is *De Hervorming* (nog?) uitsluitend in gedrukte vorm te raadplegen. Terwijl een geschiedkundige

¹⁴ *Leeuwarder Courant*, 18 december 1868, 1-2 (ongenummerd).

¹⁵ De Deutsche Protestantenverein werd opgericht in 1863 en officieel geconstitueerd in 1865. Zie: M. Iff, *Liberales Theologie in Jena. Ein Beitrag zur Theologie- und Wissenschaftsgeschichte des ausgehenden 19. Jahrhunderts*. Berlin en New York: De Gruyter 2010 (16).

¹⁶ A.A.H. Hoytink, *1870-1970: 100 jaar NPB. Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Nederlandse Protestantenvbond*. Z.p.: Nederlandse Protestantenvbond 1970 (7-10).

¹⁷ Dit laatste blad werd in 1888 hernoemd in ‘*De Wagening*’ en verscheen tussen juni 1892 en januari 1893 onder de naam ‘*De Nieuwe Wagening*’.

¹⁸ [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Onze leestafel’, *De Hervorming*, 3 januari 1885 (1885-01), 3-4 (3); [J. van Loenen Martinet], “Nieuw Leven”, *Ibid.*, 12 november 1887 (1887-46), 183.

¹⁹ Opgericht in, respectievelijk, 1899, 1921 en 1926.

die onderzoek verricht naar het verleden van het orthodox-protestantisme, uit een goed geconserveerd bronnenreservoir kan putten, laat de archivering van *vrijzinnig*-protestantse historische documenten zeer te wensen over. Zo is het blad *De Hervorming*, door chroniqueurs van de Nederlandse moderne richting als K.H. Roessingh (1886-1925) en J. Lindeboom (1882-1958) nota bene gebruikt als belangrijkste bron van informatie,²⁰ in geen enkele archief- of bibliotheekinstelling in zijn geheel beschikbaar. Bovendien is geen redactiearchief bewaard gebleven. Om die reden heb ik besloten een fotodatabank van dit tijdschrift aan te leggen, door bezoeken te brengen aan de diverse erfgoedcentra die nummers van *De Hervorming* in hun bezit hebben, en de aanwezige exemplaren handmatig te fotograferen. Dit heeft mij in staat gesteld de volledige 62 jaargangen, die tezamen ongeveer 20.000 bladzijden tellen, één voor één te bestuderen.

<p><i>Nieuw Kerkelijk Weekblad</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • 1869-1871 <ul style="list-style-type: none"> J. van Loenen Martinet (1840-1918), J.H.C. Heijse (1839-1913) • 1872 <ul style="list-style-type: none"> B.C.J. Mosselmans (1830-1911), J. van Gilse (1836-1917) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1877-1885 <ul style="list-style-type: none"> F.W.N. Hugenholtz sr. (1839-1900) • 1885-1913 <ul style="list-style-type: none"> J. van Loenen Martinet • 1914-1917 <ul style="list-style-type: none"> H. de Lang (1846-1932) • 1918-1924 <ul style="list-style-type: none"> H.T. de Graaf (1875-1930), M.C. van Mourik Broekman (1878-1945), K.F. Proost (1883-1962), A.C. Schade van Westrum (1876-1929), A.H. van der Hoeve (1870-1943) • 1925-1927 <ul style="list-style-type: none"> A.E.F. Junod (1876-1944) • 1928-1934 <ul style="list-style-type: none"> D. Drijver (1879-1946)
<p><i>De Hervorming</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • 1873-1874 <ul style="list-style-type: none"> B.C.J. Mosselmans, J. van Gilse • 1875 <ul style="list-style-type: none"> J. van Gilse • 1875-1876 <ul style="list-style-type: none"> H.C. Lohr (1836-1922) 	

Afb. 2: Hoofdredacteuren van het *Nieuw Kerkelijk Weekblad* en *De Hervorming*.

DE MODERNE RICHTING: HAAR INWENDIGE VEELVORMIGHEID

De moderne richting – tot ongeveer 1900 tevens aangeduid als de ‘modern-godsdienstige richting’ en de ‘nieuwe richting op godsdienstig gebied’, waarna de term ‘modern’ meer en meer plaatsmaakte voor het begrip ‘vrijzinnig’²¹ – ontstond in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw als kerkelijke en maatschappelijke pendant van de ‘moderne

²⁰ K.H. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*. Haarlem: Erven F. Bohn 1922 (143); J. Lindeboom, *De Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme III. Het Vrijzinnig Protestantisme sedert 1870*. Assen: Van Gorcum 1935 (52-53).

²¹ R. Klooster, *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland*. Kampen: Kok 2006 (9-10).

theologie'. Deze internationale vernieuwingsbeweging binnen de academische godgeleerdheid, opgekomen rond 1835,²² paste de historisch-kritische hermeneutiek van de nog jonge geschiedwetenschap toe op de Bijbelse verhalen en trachtte haar voordeel te doen met de resultaten van contemporair natuurwetenschappelijk onderzoek en met eigentijdse wijsgerige inzichten. Bijgevolg bleek de dualistische, supranaturalistische wereldbeschouwing die het christendom tot dan toe had gekenmerkt, niet langer houdbaar: moderne theologen verwierpen de traditionele christelijke visie dat God enerzijds en mens en wereld anderzijds zich oppositioneel tot elkaar verhielden en ontkenden de letterlijkheid van iedere Bijbeltekst die indruiste tegen de menselijke rede en de wetten der natuur. De in het Oude en Nieuwe Testament geboekstaafde 'bovennatuurlijke' ingrepen – wonderen – en andere ongelooflijke voorvallen dienden volgens moderne theologen niet als betrouwbare beschrijvingen van historische feiten te worden beschouwd, maar als mengeling van dichterlijke vrijheden, symboliek en verkeerd geïnterpreteerde gebeurtenissen. Moderne theologen gaven de rede geen alleenheerschappij in het geloofsleven: ervaring en gevoel hadden daarin net zoveel waarde, zij het dat religieuze sentimenten huns inziens alleen uitdrukking zouden mogen krijgen in beeldentaal die de toets van wetenschappelijkheid kon doorstaan. De moderne richting, met de moderne theologie geschaard onder de gezamenlijke noemer 'modernisme',²³ streefde ernaar de uitkomsten van modern-theologische Schriftkritiek in het kerkelijke domein geaccepteerd te krijgen en een levens- en wereldbeschouwing op te bouwen die in de pas zou lopen met eigentijdse culturele en maatschappelijke ontwikkelingen.²⁴ Alleen op die manier, zo meenden 'modernen', zou de christelijke godsdienst ook voor toekomstige generaties aannemelijk blijven en haar rol als draagster van zedelijkheid en opperste beschaving kunnen behouden.²⁵

De moderne richting stoelde ten diepste op slechts één basisprincipe: absolute eerbiediging van het individuele geweten, door haar beschouwd als kernbeginsel van het protestantisme. Noch aan de letterlijke tekst van de Bijbel, noch aan leerstellige documenten (zogenoeten 'belijdenisgeschriften'), noch aan kerkelijke voorschriften kwam het gezag toe te dicteren hoe iemand zou moeten geloven: een individu zou volledig vrij moeten zijn om zélf, daarbij handreikingen gedaan door bevindingen van de moderne theologie, tot een persoonlijke geloofsovertuiging te komen. Om die reden vormde het vrijzinnig-protestantisme een amalgaam van uiteenlopende, soms zelfs tegenstrijdige geloofsbegrippen en godsbeelden. De onordelijke aanblik die de moderne richting dienovereenkomstig bood, werd in vrijzinnige kring zelf, zo blijkt uit een integrale analyse van *De Hervorming*, overzichtelijker gemaakt door de verschillen tussen modernen tot een vijftal tegenstellingen te reduceren.

²² M.F. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Hilversum: Verloren 2007 (17).

²³ Buitenwerf-van der Molen (15).

²⁴ E.G.E. van der Wall, *The Enemy Within. Religion, Science, and Modernism*. Wassenaar: NIAS 2007 (7).

²⁵ [Citaat van A. Kuenen in stuk van N.N.], 'Nederlandsche Protestantenbond – Oud-Beierland', *De Hervorming*, 26 juli 1879 (1879-30), 1-2 (2) (ongenummerd); E.J. Kuiper, 'In het krachtenveld van beschaving en godsdienst. De periode van het modernisme (1850-1920)'. In G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (red.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten*. Zutphen: De Walburg Pers 1982, 107-142 (128-131).

Ten eerste werd de kerkgenootschappelijke fragmentatie binnen de moderne richting teruggebracht tot een dichotomie tussen leden van de Nederlandse Hervormde Kerk en leden van andere kerkgenootschappen. Ten tweede maakte *De Hervorming* een onderscheid tussen ‘kerkse’ modernen, voor wie kerkgang een onmisbaar bestanddeel van het geloofsleven vormde, en rand- en buitenkerkelijke modernen, wier godsdienstbeleving gedeeltelijk of geheel buiten het georganiseerde kerkendom omging. Vrijzinnigen werden, ten derde, gedifferentieerd naar geestelijke oriëntatie: tegenover modernen met een intellectualistische geloofsovertuiging (naar wie vanaf ongeveer 1900 als ‘links-’ of ‘oud-modernen’ verwezen werd) stonden modernen met een meer mystieke godsdienstigheid (‘malcontenten’ of ‘rechts-modernen’). Ten vierde bestond in het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme een tweedeling tussen modernen met een liberale politieke gezindheid en modernen met socialistische sympathieën. Een vijfde en laatste onderscheid werd gemaakt tussen theologen, predikanten en godsdienstonderwijzers enerzijds en ‘leken’ anderzijds.²⁶ Deze vijf contrasten maakten een categorisering van modernen mogelijk in tien schakeringen, die in alle denkbare combinaties konden voorkomen. De navolgende paragrafen nemen deze tegenstellingen afzonderlijk nader onder de loep en besteden specifiek aandacht aan de wijze waarop *De Hervorming* met het veelvormige karakter van de moderne richting is omgegaan.

KERKGENOOTSCHAPPELIJKE DIFFERENTIATIE: HERVORMDEN EN NIET-HERVORMDEN

Door het in moderne kring unaniem beleden beginsel dat de geloofsovertuiging en godsperceptie van een individu nooit één-op-één overeenkomen met die van een ander, valt geen eenduidige definitie te geven van wat ‘gelooven’ in vrijzinnige zin precies inhield. De afwezigheid van een dergelijke begripsomschrijving maakt het op haar beurt vrijwel ondoenlijk de getalsterkte van de moderne richting tussen 1870 en 1940 vast te stellen. Ledenbestanden van kerkgemeenschappen waarvan modernen deel uitmaakten, kunnen om bijkomende redenen slechts in beperkte mate verheldering bieden: de moderne richting omvatte naast kerkleden immers een onbekend, ofschoon significant aantal buitenkerkelijken, terwijl sommige denominaties een niet-vrijzinnige minoriteit (in het geval van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit) of majoriteit (in het geval van de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Nederlandse Hervormde Kerk) kenden. Wat evenwel boven iedere twijfel verheven is, is dat de moderne richting in de ruim zes decennia waarin *De Hervorming* verschenen is, grotendeels – volgens een observatie van predikant D. Drijver in 1927 zelfs voor ‘ongeveer zeven achtste’ deel²⁷ – uit leden van de Nederlandse Hervormde Kerk bestond.

In de jaren 1870 besteedde *De Hervorming* hoofdzakelijk aandacht aan hetgeen op het hervormde erf voorviel. Naast de omstandigheid dat Nederlands-hervormden binnen de

²⁶ Zeer duidelijk kwam het onderscheid tussen ‘leken’ en ‘godsdienstbeoefenaars’ tot uitdrukking op de ‘vergadering van moderne theologen’, die ieder voorjaar in Amsterdam werd gehouden. Met uitzondering van de jaren 1871-1873 waren ‘leken’ niet op deze vergaderingen welkom. Zie: [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Vergadering van Moderne Theologen’, *De Hervorming*, 23 april 1887 (1887-17), 66; [Antwoord van J. van Loenen Martinet aan N.J.C. Schermerhorn], ‘Ingezonden stukken’, *Ibid.*, 27 maart 1909 (1909-13), 101-102 (102).

²⁷ D. Drijver, ‘Binnenland’, *Ibid.*, 1 maart 1927 (1927-03), 21-22 (22).

moderne richting de leden van andere kerkgemeenschappen in aantal overvleugelden, was een tweede factor daaraan debet: *De Hervorming* geleek destijds nog veel op het *Nieuw Kerkelijk Weekblad*, dat vrijzinnigen een journalistiek verdedigingswapen in handen wilde geven in hun strijd tegen het confessionalisme. Deze woedde in de Hervormde Kerk het hevigst. Naast artikelen, nieuwsberichten, redactionele commentaren en ingezonden brieven over hervormd-kerkelijke actualiteiten, deed het blad consequent en gedetailleerd verslag van kerkgemeentelijke (lokale), classicale (regionale) en synodale (landelijke) vergaderingen die binnen de NHK een scala aan kwesties behandelden en iets weg hadden van gereguleerde veldslagen in de eindeloze loopgravenoorlog tussen vrijzinnige en orthodoxe hervormden. De berichtgeving over nieuwsfeiten uit andere kerken stak daarbij schril af, zo schreef een doopsgezinde lezer in 1879 aan de hervormde hoofdredacteur Hugenholtz: ‘*De Hervorming* deelt zelden of nooit, ik geloof inderdaad het laatste, iets mede uit onze doopsgezinde wereld.’ In plaats van daarover zijn beklag te doen, vond de inzender in kwestie dit echter niet meer dan ‘natuurlijk’:

Het geheel vrije gemeentelven, dat in uwe kerk zoveel harten en dus ook pennen in beweging brengt van wie 't nastreven, dat bezitten wij reeds sinds een paar eeuwen; daarover is bij ons nooit iets nieuws te zeggen. [...] Dat wij verder volstrekt niet onverschillig aanzien wat in de vaderlandsche kerk [d.i. de Hervormde Kerk, TK] plaats grijpt, en een geopend oog houden voor de plichten die daaruit voor ons kunnen worden geboren: geloof dat gerust.²⁸

De attitude die uit dit citaat spreekt, is exemplarisch voor de wijze waarop de modernen uit verschillende kerkgenootschappen zich tegenover elkaar positioneerden. Enerzijds voelden modernen uit de ene denominatie zich met modernen uit andere kerkverbanden verbonden en ervoeren zij dier treurnis over hatelijkheden van confessionele kerkgenoten als gedeelde smart. Anderzijds waren zij ervan overtuigd dat hun eigen kerkgemeenschap het vrijzinnigst was en dat door confessionelen bestookte vrijzinnigen uit andere kerkelijke kringen er verstandig aan deden zich bij hen aan te sluiten. Sommige leden van hervormde gemeenten waar confessionelen de scepter zwaaiden, zagen aansluiting bij de Remonstrantse Broederschap, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit of de Evangelisch-Lutherse Kerk inderdaad als aantrekkelijk alternatief en gingen, vooral in de jaren 1880-1890, over naar één van de dissenterkerken.²⁹ Verreweg de meeste hervormde modernen maakten deze overstap

²⁸ C., ‘Binnenland – Uit de Doopsgezinde Broederschap’, *De Hervorming*, 27 september 1879 (1879-39), 155.

²⁹ Voor overgangen van moderne hervormden naar de Remonstrantse Broederschap, zie: Tj.R. Barnard, *Van ‘verstoten kind’ tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 2006 (52-65, 134-139, 281-285); [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland’, *De Hervorming*, 9 februari 1878 (1878-06), 2-3 (ongenummerd); [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland’, *Ibid.*, 13 april 1878 (1878-15), 3 (ongenummerd); [N.N.], ‘Kerknieuws – Remonstrantsche Broederschap’, *Ibid.*, 29 mei 1886 (1886-22), 88; [J. van Loenen Martinet], ‘Berichten, enz. – Uit Vlaardingen’, *Ibid.*, 7 maart 1908 (1908-10), 77. Voor de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, zie: S. de Waard, ‘Ingezonden stukken – Protesten’, *Ibid.*, 16 november 1895 (1895-46), 183-184; I. van den Bergh, ‘Ingezonden stukken – Waar gaan wij heen?’, *Ibid.*, 2 januari 1909 (1909-01), 6. Voor de Evangelisch-Lutherse Kerk, zie: [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland – De moderne gemeente te Harlingen’, *Ibid.*, 19 april 1879 (1879-16), 65.

evenwel niet en zagen de uitdunning van hun gelederen met lede ogen aan: hoe kleiner zij in aantal waren, hoe minder stootkracht zij tegen het confessionalisme in de NHK konden aanwenden. Volgens een groeiende groep vrijzinnig-hervormden zou de NPB in diverse plaatsen exodusen vanuit de lokale hervormde gemeenten naar andere kerken gefaciliteerd hebben.³⁰ Ook onder remonstranten en doopsgezinden zwol onbehagen over de Protestantenbond aan.

De betrekkingen tussen de NPB en de vrijzinnige kerkgemeenschappen aan de ene kant en tussen de kerkelijk-moderne groeperingen onderling aan de andere kant raakten als gevolg van deze ontwikkelingen danig bekoeld en verkregen in stijgende mate het karakter van concurrentieverhoudingen. In een proces dat het best als ‘kerkelijke wending’ te omschrijven valt, nam vanaf het midden van de jaren negentig de gerichtheid op de eigen denominatie zowel aan dissenterzijde als bij vrijzinnig-hervormden toe. In de kring van laatstgenoemden ontstonden op provinciaal en lokaal niveau kerkgebonden pendanten van NPB-afdelingen, in 1913 ondergebracht in de landelijke ‘Vereniging van Vrijzinnige Hervormden’, en verscheen in de vorm van het *Weekblad voor de Vrijzinnige Hervormden* in 1908 een eveneens kerkgebonden tegenhanger van *De Hervorming*. Laatstgenoemd blad besloot, als reactie hierop, zijn toch al grote aandacht voor de NHK explicieter te maken – zo introduceerde vaste redactiemedewerker S.K. Bakker (1875-1918) begin 1914 een nieuwe rubriek onder de titel ‘In en om de Hervormde Kerk’ –, maar kon niet verhinderen dat het bij een deel van het vrijzinnig-hervormde lezerspubliek uit de gunst raakte.

Hoewel *De Hervorming*, als orgaan van de NPB, niet alleen hervormde lezers kende en niet uitsluitend over NHK-gerelateerde onderwerpen wilde berichten, heeft het blad ook na zijn begintijd een sterke focus op de Nederlandse Hervormde Kerk behouden. Artikelschrijvers in *De Hervorming* betoogden dat daaraan niet louter een pragmatische keuze ten grondslag lag, maar evenzeer een principiële. Zij rechtvaardigden de gerichtheid van het tijdschrift op de NHK door te wijzen op de positie die dit kerkgenootschap in het Nederlandse volksleven innam. Als voormalige van staatswege geprivilegieerde kerk en – tot de jaren twintig van de twintigste eeuw, toen de Rooms-Katholieke Kerk haar in ledental voorbijstreefde³¹ – als grootste kerkverband in Nederland, heeft de Hervormde Kerk een enorm stempel op de historie, de cultuur, het volkskarakter en de inrichting van de publieke ruimte gedrukt. Vrijwel ieder dorp boven de grote rivieren en vrijwel iedere stad in het gehele land bezat een hervormde kerk. Wilden moderneren alle lagen van de bevolking met hun blijde boodschap van vrije vroomheid bereiken, dan was een nadrukkelijke aanwezigheid in de Hervormde Kerk onontbeerlijk. Ieder succesvol wapenfeit van moderneren in deze denominatie, zo erkenden zelfs niet-kerkgezinde redacteuren van *De Hervorming*, zette de toegangspoort tot

³⁰ [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Naar aanleiding van een bericht uit Goes’, *De Hervorming*, 12 oktober 1889 (1889-41), 163; [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Uit Goes’, *Ibid.*, 14 december 1889 (1889-50), 201; M.H. Schippers, ‘Ingezonden stukken – Eene rectificatie’, *Ibid.*, 10 januari 1914 (1914-02), 14-15; G. Hoevers, ‘Redactioneel – Berichten en mededeelingen – De Protestantenbond en de Ned. Herv. Kerk’, *Ibid.*, 20 juni 1914 (1914-25), 216.

³¹ H. Faber en T.T. ten Have, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960*. Assen: Van Gorcum 1970 (31).

het volk wijder open en ging daarom alle ondogmatische gelovigen in den lande aan.³² Verzwakking van het vrijzinnige element in de Hervormde Kerk zou immers een afzwakking van de invloed van de moderne richting op de Nederlandse samenleving betekenen. Dat, accentueerde *De Hervorming*, zou niet-hervormde moderneren niet onverschillig mogen laten.

KERKELIJKE BETROKKENHEID: KERKSE EN NIET-KERKSE MODERNEN

Tegenover de hierboven geanalyseerde, divers samengestelde groep ‘kerkse’ moderneren stond een al even veelkleurige schare van moderneren die vanwege principiële bezwaren tegen de kerk als machts- en gezagsinstituut of uit misnoegdheid over de weinig broederlijke wijze waarop confessionele kerkgenoten hen bejegenden, zelden kerkelijke bijeenkomsten bezochten of hun kerklidmaatschap hadden opgegeven. Een deel van deze groep rand- en onkerkelijke moderneren was lid van de NPB of van de Vrije Gemeente te Amsterdam, die zich, in weerwil van haar naam, eveneens met klem als een *vereniging* en niet als een *kerk-gemeenschap* afficheerde; een ander deel maakte van geen enkele geloofsgroepering deel uit, maar droeg het vrijzinnig-protestantisme wel genegenheid toe. Hoewel zij een minderheid vormden, waren de niet-kerkse of niet-kerkelijk gezinde moderneren talrijk genoeg om gehoord te worden.

De Protestantenvond bevond zich in een spagaat: met het ene been stond hij in het kerkelijke domein, met het andere been daarbuiten. Wanneer de NPB zijn aandacht te veel op versterking van het vrijzinnige element in de kerkgenootschappen zou richten, zou hij de adhesie van rand- en buitenkerkelijke moderneren verliezen, terwijl hij met een té gepro- nonceerde antikerkelijke opstelling kerkgaande vrijzinnigen voor het hoofd zou stoten. Nochtans gaven de hoofdredactionele artikelen in bondsorgaan *De Hervorming* volgens J. Lindeboom aanvankelijk weinig blijk van kerkelijke gezindheid. Over de beginperiode van *De Hervorming* schrijft hij: opgericht als *Nieuw Kerkelijk Weekblad*,

gewijd aan de belangen van de vrijzinnigen in de Hervormde Kerk, werd het blad, eerst onder de redactie van Van Hamel³³ [sic – bedoeld is: H.C. Lohr, TK], daarna onder die van F.W.N. Hugen- holtz, steeds meer de periodiek, die van de bevordering van vrijzinnig-godsdienstige belangen bin- nen de kerkgenootschappen evolueerde naar die van wat daar buiten gelegen was – straks naar wat met die belangen in strijd was.³⁴

³² [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Aan de Vrijzinnigen in den lande’, *De Hervorming*, 1 maart 1890 (1890-09), 35; [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – De Vrijzinnige Hervormden en de Protes- tantenvond’, *Ibid.*, 6 november 1897 (1897-45), 179; A. van Buijten, ‘De vrijzinnige Hervormden en de vrijzinnige dissenters’, *Ibid.*, 7 februari 1903 (1903-06), 42-43; S. Wartena, ‘Ingezonden stukken’, *Ibid.*, 24 oktober 1903 (1903-43), 342; B.D. Eerdmans, ‘Over Vrijzinnig-Hervormden’, *Ibid.*, 20 mei 1905 (1905-20), 154-155 (155); G. Nijhoff, ‘Ingezonden stukken’, *Ibid.*, 19 mei 1906 (1906-20), 158-159 (159).

³³ Voor A.G. van Hamel (1842-1907), zie: J. Trapman, ‘Anton Gerard van Hamel (1842-1907). Van Waals predikant en voorstander van een “atheïstisch christendom” tot de eerste hoogleraar Frans in Nederland’. In *De negentiende eeuw* 33.4, 256-272. Hoewel nooit als redacteur aan het blad verbonden, heeft hij wel diverse bijdragen aan *De Hervorming* geleverd.

³⁴ Lindeboom (51).

Als halfbroer van Ph.R. Hugenholtz (1821-1889) en P.H. Hugenholtz jr. (1834-1911), die in 1877, na met een honderdvijftigtal medestanders de Nederlandse Hervormde Kerk te hebben verlaten, de Vrije Gemeente oprichtten, betoonde de toenmalige hoofdredacteur van *De Hervorming*, ofschoon zelf de NHK trouw blijvend, veelvuldig sympathie voor anti-kerkelijke strevingen; zozeer zelfs dat lezers hem ervan verdachten ‘geen vuriger wensch (...) te koesteren dan dat onze Ned. Herv. Kerk uiteenspatte en het een ten hoogste deerniswaardig verschijnsel [te] acht[en], indien bij een modern predikant van de oude liefde voor die kerk ook nog maar een sprankje is overgebleven.’³⁵ Lindeboom noemt Van Loenen Martinet eveneens een ‘anti-kerkelijke hoofdredacteur’, gedurende wiens eerste jaren als eindsamensteller ‘de toon van sommige Bondsvrienden, van het Bondsorgaan, een geest ademden die den kerken weinig welgezind was.’³⁶

Vanaf 1900 sloeg de toon van *De Hervorming* met betrekking tot kerkelijke aangelegenheden merkbaar om. De overtocht naar andere kerkgenootschappen en algehele kerkverlating van duizenden Nederlands-hervormde modernen brachten de gedecimeerde groepen vrijzinnigen in de NHK ertoe zich te concentreren op lijfsbehoud en versterkten tegelijkertijd het zelfbewustzijn van de dissentergemeenschappen. De kerk als instituut kreeg daardoor in modern-godsdienstige kring meer waarde. Had Van Loenen Martinet in 1889 nog verklaard dat de maatschappij in de plaats van de kerk was getreden als voornaamste arbeidsveld voor modernen,³⁷ en in overeenstemming daarmee in het navolgende decennium hoofdzakelijk over sociale kwesties geschreven, in de beginjaren van de twintigste eeuw dwong de ‘kerkelijke wending’ in de moderne richting hem ertoe de focus van *De Hervorming* naar het ecclesiastische domein te verleggen. Ondanks de aansporingen van enkelen breed georiënteerd te blijven, raakte de moderne richting meer en meer in zichzelf gekeerd. Zij dreigde haar voeling met nieuwerwetse vormen van godsdienstigheid die geheel buiten het kerkelijk leven omgingen en net als het modernisme weinig leerstellig omljnd waren, grotendeels te verliezen. Het vijfmanschap dat aan het begin van het interbellum *De Hervorming* redigeerde, achtte het daarom nodig plaats te bieden aan vertegenwoordigers van ‘occultistische’ stromingen als theosofie, spiritisme en Christian Science, in een poging ‘rapport te krijgen’ met dergelijke varianten van niet-kerkelijke, niet-christelijke ‘vrijzinnige’ spiritualiteit.³⁸ Hoewel deze geloofsovertuigingen volgens mederedacteur Van Mourik Broekman de potentie bezaten de godsdienstige belangstelling bij velen te doen ontbranden,³⁹ waren niet alle lezers daarvan overtuigd. Tussen 1918 en 1924 ontspon zich in *De Hervorming* dan ook een discussie, die zich toespitste op het spiritisme, over de vraag of het wenselijk zou zijn de grenzen van de moderne richting zó ver op te rekken dat zij ook

³⁵ O. Geerts, ‘Kerkelijke kwestie – Open brief aan F.W.N. Hugenholtz over de kerkelijke kwestie’, *De Hervorming*, 21 juni 1879 (1879-25), 99-100 (100). Voor andere uitingen van onvrede bij lezers, zie o.a.: [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘De rechten en plichten der redactie’, *Ibid.*, 19 januari 1878 (1878-03), 2 (ongenummerd); C.G. Chavannes, ‘Open brief aan den Heer F.W.N. Hugenholtz’, *Ibid.*, 10 mei 1879 (1879-19), 73-75.

³⁶ Lindeboom (98). Zie ook: *Ibid.* (48-49).

³⁷ [J. van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Tóch een leuze’, *De Hervorming*, 12 januari 1889 (1889-02), 7.

³⁸ [Antwoord der redactie aan A.H. Blaauw], ‘Ingezonden’, *Ibid.*, 19 april 1919 (1919-16), 63.

³⁹ [M.C. van Mourik Broekman], ‘Godsdienst en wereldbeschouwing – Een nieuwe basis voor het Modernisme?’, *Ibid.*, 27 december 1924 (1924-52), 411-412.

aanhangers van occultistische religiositeit zou omvatten. Aan deze gedachtewisseling kwam in 1925 abrupt een einde; voor al wat op het kerkelijke én buitenkerkelijke godsdienstige leven betrekking had en niet *rechtstreeks* met de Protestantenvbond te maken had, was op last van het NPB-hoofdbestuur in *De Hervorming* niet langer plaats.

De mate waarin de redactie zich kerkelijk betrokken betoonde, en de wijze waarop zij met de differentiatie tussen kerkelijke en niet-kerkelijke modernen omging, leidden niet zelden tot wrevel bij een deel van de lezers van *De Hervorming*. Doordat het evenwel aan alle vrijzinnigen de gelegenheid bood zich te uiten, wist het blad zijn lezers uit de volle breedte van de moderne richting te rekruteren.

GEESTELIJKE ORIËNTATIE: INTELLECTUALISTISCHE EN MYSTIEK AANGELEGDE MODERNEN

Rond 1870 kon I. Hooykaas sr. (1837-1894) de Nederlandse vrijzinnigen op basis van verschillen in geestelijke oriëntatie in drie categorieën indelen: '1° zij, voor wie het intellect, 2° zij, voor wie het gemoed, 3° zij, voor wie de zedelijke ervaring de hoofdbron is der godskennis.'⁴⁰ Modernen van het eerste en tweede type vormden samen de zogeheten 'intellectualistische' schakering binnen het vrijzinnig-protestantisme. Hoewel er onder hen verschil van mening bestond over de vraag of geloof in God ten diepste gerechtvaardigd wordt door het verstand of het gevoel, waren zij het erover eens dat bestudering van natuurverschijnselen noodzakelijkerwijs tot de erkenning van het bestaan van God moet leiden en dat het menselijke gevoelsleven eveneens van Zijn bestaan getuigt. Volgens modernen van het derde type wordt het bestaan van God noch door de menselijke rede, noch door menselijke gemoedsaandoeningen, maar door de menselijke *behoefte* aan geloof gelegitimeerd. In iedere mens, zo stelden zij, huist een streven naar 'heiligheid', een verlangen om verlost te worden van de gebrekkigheid die het menselijk wezen eigen is, op grond waarvan de mens ertoe komt in een Hogere Macht te geloven. Vrijzinnigen die dit poneerden, kwamen bekend te staan als 'ethisch-modernen' – ethisch, omdat het streven naar heiligheid concreet gestalte kreeg in zedelijke zelfperfectionering, in het doen van het goede en het vlieden van het kwade. Wat 'goed' en wat 'kwaad' is, leert de mens door te luisteren naar de stem van zijn geweten.⁴¹ Dit laatste onderschreven intellectualistische modernen evenzeer. Zij meenden evenwel niet dat de mens naar de stem des gewetens in hem moest luisteren om uit een staat van aangeboren gebrekkigheid verlost te worden, maar dat gebrekkigheid voortkomt uit een tekort aan kennis over de goddelijke aanleg van de mens en over de wijze waarop een mens zou moeten leven om die aanleg tot volle ontplooiing te brengen. Verstandelijke en zedelijke ontwikkeling waren bij hen dichter op elkaar betrokken.

De ethisch-modernen verdwenen in de loop van de jaren tachtig van de negentiende eeuw van het toneel, maar hun bezwaren tegen het dominante intellectualisme in moderne kring en hun nadruk op 's mensen inherente gebrekkigheid ('zondigheid') en nood aan verlossing zouden een decennium later door aanhangers van een nieuwe stroming in de

⁴⁰ *De Tijd*, 30 april 1870, 1 (ongenummerd).

⁴¹ Deze alinea is gebaseerd op: Roessingh (61-110); A.M. Brouwer, *De Moderne Richting. Eene historisch-dogmatische studie*. Nijmegen: H. ten Hoet [1912] (10-93); H.S. Benjamins, *Een en ander. De traditie van de moderne theologie*. Kampen: Kok 2008 (57-83).

moderne richting andermaal krachtig naar voren worden gebracht. Deze zogeheten ‘malcontenten’ of ‘rechts-modernen’ stelden dat de mens verlossing behoeft door *Christus*, de vormeloze entiteit waarin God Zich aan de mens openbaart en die in het Bijbelse beeld van Jezus letterlijk vorm krijgt. Als beelddrager van de Christus personifieert de historische Jezus de goedheid en rechtvaardigheid van God. De mens komt niet tot geloof in God door verstandelijk geredeneer, maar door een meer mystiek getint proces van innerlijke toewending naar Christus. In tegenstelling tot het ethisch-modernisme, heeft het rechts-modernisme de ontwikkelingsgang van de moderne richting wèl aanzienlijk beïnvloed.⁴²

Om die reden heeft Hugenholtz, wiens theologische opvattingen in retrospectief als ‘oud-’ of ‘links-modern’ zijn aangemerkt, tijdens zijn hoofdredacteurschap nauwelijks over het ethisch-modernisme geschreven, en hebben Van Loenen Martinet en De Lang, die eveneens een links-modern godsbegrip huldigden, wèl in ruimte mate aan het rechts-modernisme aandacht geschonken. Deze vernieuwingsbeweging diende zich vanaf 1900 met veel aplomb aan en vond de nodige weerklank in vrijzinnige kerkgemeenten. Het ‘oud-modernisme’ zou met zijn eenzijdige verstandelijke inslag en als ‘monisme’ aangeduide vereenzelviging van God en natuur verkeerd reageren op het bij velen aanwezige zondebesef en de door velen ervaren afstand tot God (‘dualisme’). In plaats van de in de mens sluimerende behoefte aan verlossing op bevredigende wijze te stillen, *ontkende* het oud-modernisme simpelweg dat de mens van nature zondig is en ‘verlossing’ nodig heeft. Rechts-modernen deden hierover in *De Hervorming* luidkeels hun beklag. Van Loenen Martinet en De Lang lieten op hun beurt duidelijk blijken dat zij weliswaar, overeenkomstig hun streven *De Hervorming* als ‘vrije tribune’ te laten functioneren,⁴³ aan *alle* stemmen in de moderne richting een plaats in hun blad wilden geven, maar zelf weinig met dergelijke lamentaties ophadden.⁴⁴ Door het oud-modernisme fel te veroordelen, zouden rechts-modernen scheiding in de vrijzinnige gelederen aanbrengen en in het verlengde daarvan de stootkracht van de modernen in de strijd tegen het confessionalisme ernstig verzwakken.

Toen de onvoldaanheid met het overheersende intellectualistische modernisme in vrijzinnige kring zelf allengs manifester werd, verheelden de redacteurs van *De Hervorming* niet waar hun sympathieën lagen. Het rechts-modernisme beschouwden zij allermintst als een hervormingsbeweging binnen de moderne richting, opgekomen om ervoor te zorgen dat het godsdienstig gevoelsleven niet langer door verstandelijk getheoretiseer zou worden beknot, maar als een degenererende tendens die het gevaar liep dicht bij de orthodox-leerstellige levens- en wereldbeschouwing uit te komen. Terwijl rechts-modernen het oud-modernisme eenzijdigheid verweten, legden Van Loenen Martinet, De Lang en hun geestverwanten op hun beurt het rechts-modernisme ten laste dat het een karikatuur van oud-modernen

⁴² B. van Gelder en E.G. Hoekstra, *Spoorzoeken in de bonte wereld van geloven en denken*. Amsterdam: Meulenhoff Educatief 1973 (94); Lindeboom (22).

⁴³ [J. van Loenen Martinet], ‘Aan onze lezers’, *De Hervorming*, 2 januari 1897 (1897-01), 1; [H. de Lang], ‘Redactioneel – Nieuwe koers?’, *Ibid.*, 28 februari 1914 (1914-09), 72.

⁴⁴ [Parafrase van een uitspraak van J. van Loenen Martinet in stuk van H. de Lang], ‘Redactioneel – De moderne vergadering’, *Ibid.*, 24 april 1915 (1915-17), 142-149 (145); [H. de Lang], ‘Redactioneel – Op nieuwjaar’, *Ibid.*, 2 januari 1905 (1915-01), 5.

maakte.⁴⁵ Meer nog dan met de godsbeelden van rechts-modernen, hadden zij moeite met de wijze waarop rechts-modernen zich opstelden tegenover vrijzinnigen met een andere godsdienstbeleving en andere godsvoorstellingen. Rechts-modernen vergrootten de verschillen met links-modernen te zeer uit; er was in de optiek van Van Loenen Martinet en De Lang meer wat beide groepen bond dan wat hen van elkaar scheidde. Dát benadrukten zij in hun hoofdredactionele bijdragen. Onder andere door invoering van de rubriek ‘Oud-modernen aan het woord’ poogde Van Loenen Martinet te laten zien dat gevoelsarmoede geenszins een wezenskenmerk van het oud-modernisme was of was geweest en dat rechts-modernen meer aan oud-modernen schatplichtig waren dan zij zelf wilden onderkennen. Rechts- en links-modernen mochten ten aanzien van God en godsdienst dan wel tot uiteenlopende conclusies komen, hun uitgangspunt, zo werd in *De Hervorming* benadrukt, was hetzelfde; de kritische omgang met de Bijbel en de christelijke traditie hadden zij allen met elkaar gemeen.

POLITIEKE GEZINDHEID: LIBERALEN EN SOCIALISTEN

Daar vrijzinnigen er op het gebied van de staatkunde onderling diametraal tegenovergestelde opvattingen op nahielden, was politiek een onderwerp dat in de Nederlandse Protestantenvbond, en daarom eveneens in *De Hervorming*, zeer gevoelig lag. Dit was niet altijd zo geweest: in de jaren waarin de moderne richting langzaam aan gestalte kreeg, ruim genomen overeenkomend met de jaren 1850-1870, waren het godsdienstige modernisme en het politieke liberalisme, in de beleving van destijds levende én latere generaties modernen, twee zijden van dezelfde medaille geweest.⁴⁶ Niet alle *kerkelijke* liberalen, kerkleden die individuele leervrijheid voorstonden, waren modern – ook orthodoxen konden ‘liberaal’ zijn, zolang zij anderen maar niet aan de letter van de Bijbel of een belijdenisgeschrift wilden binden⁴⁷ –, maar artikelschrijvers in *De Hervorming* gingen er indertijd wel vanuit dat alle modernen in de kerk de liberalen in de politiek steunden. Wanneer zij aan het staatkundige liberalisme refereerden, gebruikten zij stevast de eerste persoon meervoud; zij schreven bijvoorbeeld over ‘ons liberalen’⁴⁸ en ‘de leden onzer liberale partij.’⁴⁹ Eén van hen verbond zelfs het lot van de protestantse vrijzinnigheid met dat van ‘de liberale rigting die we liefhebben, en van welke we alleen heil verwachten voor ons vaderland.’⁵⁰ Ook later is in *De Hervorming* gewezen op de voor de moderne richting in haar vroegste fase kenmerkende ‘band tusschen

⁴⁵ [J. Herderscheê], ‘Redactioneel – Berichten en mededeelingen – Natuurzin en godsdienstzin’, *De Hervorming*, 15 januari 1916 (1916-03), 21-22 (22).

⁴⁶ K., ‘Het nieuwe Ministerie’, *De Hervorming*, 17 november 1877 (1877-46), 1 (ongenummerd). Zie ook: H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. ’s-Gravenhage: SDU 1992 (39); C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans*. Kampen: Kok 2005 (484).

⁴⁷ Chavannes, ‘Open brief aan den Heer F.W.N. Hugenholtz’, 73-75.

⁴⁸ [N.N.], ‘10 Juni 1873’, *De Hervorming*, 5 juni 1873 (1873-23), 1 (ongenummerd).

⁴⁹ H.S., ‘Binnenland – Meditatie’, *Ibid.*, 1 september 1883 (1883-35), 139.

⁵⁰ A.F. Mackenstein, ‘Kroniek’, *Ibid.*, 9 juli 1874 (1874-28), 1-2 (2) (ongenummerd).

de godsdienstig-vrijzinnigen en de politiek-liberalen'⁵¹ en op '[het feit dat] het modernisme als geloofsrichting steeds historisch en psychologisch zich aangesloten heeft bij het liberalisme als geestesrichting.'⁵² Werd in de artikelen waaruit deze zinsneden zijn aangehaald, geen waardeoordeel uitgesproken over de vereenzelviging van het vrijzinnig-protestantisme met het staatkundige liberalisme in de beginjaren van het modernisme, ronduit negatief oordeelde G.J. Heering (1879-1955), een pacifist die zelf niets van liberale politiek moest hebben, in het nummer van 23 oktober 1926 over wat hij cynisch omschreef als '[die] gelukkige tijd, toen ieder vrijzinnig-godsdienstige per se liberaal was.'⁵³

Aan die 'gelukkige tijd' was in de loop van de jaren tachtig een einde gekomen. De opkomst van de sociaaldemocratie in de laatste decennia van de negentiende eeuw, het uiteenvallen van de losjes georganiseerde parlementaire fractie van liberalen in drie afzonderlijke politieke partijen – de moderate Liberale Unie, de meer behoudende Bond van Vrije Liberalen en de vooruitstrevende Vrijzinnig-Democratische Bond – rond de eeuwwisseling, en toenemende irritatie in het vrijzinnige kamp over de gepercipieerde onverschilligheid waarmee vele liberalen zich tegenover kerk en godsdienst opstelden, brachten binnen de moderne richting grote disharmonie inzake staatkundige aangelegenheden aan het licht. De meeste vrijzinnigen waren het erover eens dat de toenmalige maatschappijinrichting allerlei sociale misstanden in de hand werkte en bijgevolg, net als het kerkelijk leven, een grondige hervorming behoeft, maar zij gingen steeds meer van mening verschillen over de vraag hoe dit diende te gebeuren en welke rol daarbij weggelegd zou moeten zijn voor de centrale overheid. Hoewel de groep liberalen in de periode ná 1880 binnen de moderne richting de grootste politieke schakering bleef⁵⁴ – Roessingh zag in 1925 niet minder dan 'negentig procent' van de Nederlandse vrijzinnigen 'in de vertrouwde liberale traditie' staan⁵⁵ –, viel zij daarom niet meer, zoals daarvóór, (nagenoeg) volledig samen met die richting als geheel.

De redacteurs van *De Hervorming* stelden de staatkundige actualiteit wel aan de orde, maar durfden zich, in de wetenschap dat hun lezerspubliek qua politieke preferentie een veelkleurige samenstelling kende, in hun perscommentaren niet op het erf van de partij-politiek te wagen. Hun houding kwam hierop neer dat zij in staatkundige kwesties wel *kleur* wilden bekennen, maar geen *partij* wensten te kiezen. Dit viel evenwel beter in theorie dan in praktijk te handhaven; waar de partijpolitieke sympathieën van een redacteur lagen, liet zich in de meeste gevallen niet moeilijk raden. Hoewel hij zich na 1885, nadat hij zijn redacteurschap van *De Hervorming* had neergelegd, openlijk tot het socialisme zou bekennen,⁵⁶ gaf F.W.N. Hugenholtz sr. er vóór die tijd bijvoorbeeld duidelijk blijk van met de vooruit-

⁵¹ [Citaat uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in stuk van Van Loenen Martinet], 'Berichten, enz. – De Noord-Hollandsche Predikantenvereniging', *De Hervorming*, 3 juli 1909 (1909-27), 213.

⁵² [M.C. van Mourik Broekman], 'Godsdienst en wereldbeschouwing – Her-IJk', *Ibid.*, 20 juli 1918 (1918-29), 113.

⁵³ [G.J. Heering], 'Sociale en a-sociale religie', *Ibid.*, 23 oktober 1926 (1926-43), 340-341 (341).

⁵⁴ H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus 1983 (87).

⁵⁵ K.H. Roessingh, 'Jeugdbeweging en vrijzinnigheid', *De Hervorming*, 24 januari 1925 (1925-04), 26-27 (26).

⁵⁶ [J. van Loenen Martinet], 'F.W.N. Hugenholtz †', *Ibid.*, 10 maart 1900 (1900-10), 73-74 (74).

strevende liberalen te sympathiseren. Zijn pleidooien voor kiesrechtuitbreiding⁵⁷ en tegen de transformatie van armenzorg als werk van liefdadigheid in een overheidstaak⁵⁸ verrieden dat de liberaal-progressieve Kamerfractie in hem een geestverwant bezat.

Waar Hugenholtz de plebejische strijdwijze en atheïstische retoriek van de georganiseerde arbeidersbeweging, indertijd aangevoerd door de voormalige moderne predikant F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919), in zijn hoedanigheid van redacteur van *De Hervorming* nog fel had veroordeeld,⁵⁹ daar benadrukte diens opvolger Van Loenen Martinet juist de positieve aspecten van het socialisme. In het laatste decennium van de negentiende eeuw en het eerste decennium van de twintigste eeuw heeft hij weliswaar op kieslijsten van de radicalen (de latere vrijzinnig-democraten) gestaan, maar zijn politieke opvattingen naderden die van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), een gematigd alternatief voor het meer ‘volkse’ socialisme van Domela Nieuwenhuis, zeer dicht.⁶⁰ Deze socialistische sympathieën zijn er waarschijnlijk debet aan geweest dat de door Van Loenen Martinet beoogde progressief-liberale kiezers zich niet door hem vertegenwoordigd voelden, en hebben ‘heel wat abonnees’ van *De Hervorming* vervreemd.⁶¹ Dit laatste bereikte een hoogtepunt in 1892, als gevolg van een artikelenserie waarin Van Loenen Martinet zich onomwonden vóór landnationalisatie – een socialistische eis die in progressief-liberale kring nauwelijks weerklank vond⁶² – had uitgesproken. Op de algemene jaarvergadering van de Protestantenbond vertolkte de afgevaardigde van de NPB-afdeling in het Friese Menaldumadeel datzelfde jaar het gevoel van velen, toen hij verklaarde *De Hervorming* ‘niet meer ter lezing [te] geven’, wanneer door de toonzetting van dit blad ‘de Bond den indruk op het publiek zou maken van den kant van het socialisme op te gaan.’⁶³ Een inzender in *De Hervorming* schreef naar aanleiding van de ontstane commotie gekscherend dat Van Loenen Martinet politieke kwesties wel mocht behandelen, ‘indien maar in de richting door de liberale Unie aangegeven.’⁶⁴ Daarmee sloeg hij de spijker op de kop: ‘modern-godsdienstig’ en ‘politiek-liberaal’ waren weliswaar geen synoniemen meer, maar aangezien het liberalisme de grootste politieke stroming

⁵⁷ [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland – Uitbreiding van Stemrecht’, *De Hervorming*, 27 mei 1882 (1882-21), 82-83.

⁵⁸ [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Redding uit den maatschappelijken nood III’, *Ibid.*, 1 maart 1884 (1884-09), 35-36.

⁵⁹ [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland – Uit de Tweede Kamer’, *Ibid.*, 14 december 1878 (1878-50), 2 (ongenummerd); [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland – Hoe “Recht voor Allen” zich verdedigt’, *Ibid.*, 4 augustus 1883 (1883-31), 122-123 (122); [Hugenholtz], ‘Redding uit den maatschappelijken nood III’, 35; [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Binnenland – Hoe de ernst van het oogenblik door onze Tweede Kamer begrepen wordt’, *Ibid.*, 5 juli 1884 (1884-27), 110; [Reactie van F.W.N. Hugenholtz sr. op stuk van H.C.J. Krijthe], ‘Ingezonden stukken’, *Ibid.*, 26 juli 1884 (1884-30), 121-122 (122).

⁶⁰ H. Oort, ‘Levensbericht van Johannes van Loenen Martinet’. In *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1918-1919* II. Leiden: E.J. Brill 1919, 53-65 (60).

⁶¹ Van Driel 2006 (144).

⁶² E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* I. 1780-1934. Amsterdam: Elsevier 1986 (281).

⁶³ [Citaat van NPB-afgevaardigde uit Menaldumadeel in stuk van Van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Mr. J.G. Gleichman en “De Hervorming”’, *De Hervorming*, 5 november 1892 (1892-45), 179-180 (180).

⁶⁴ [J. van Loenen Martinet], ‘Over den bijzonderen grondeigendom II’, *Ibid.*, 8 oktober 1892 (1892-41), 162-163 (162).

in vrijzinnige kring bleef, haalde Van Loenen Martinet vele modernen links in. Niet weinigen van hen kwam het onderscheid tussen ‘partijpolitiek’ en een niet aan een partij gebonden ‘politieke gezindheid’, waarop het redactionele beleid van *De Hervorming* rustte, voor als iets kunstmatigs.

Ook na het terugtreden van Van Loenen Martinet, eind 1913, lieten de redacteuren van *De Hervorming* naar de smaak van sommigen te zeer hun oren naar het socialisme hangen. Niet iedereen nam er genoeg mee dat zij met termen als ‘liberalisme’ en ‘socialisme’ naar ‘cultuurstromingen’, naar levensbeschouwingen in algemene zin en niet zozeer naar partijpolitieke groeperingen verwezen, en dat géén van hen op *directe* wijze propaganda voor een bepaalde politieke partij heeft bedreven. Zo heeft B.D. Eerdmans (1868-1948), een voor-
aanstaand lid van zowel de Nederlandse Protestantenbond als de Liberale Unie, herhaaldelijk zijn ongenoegen geuit over het misbruik dat de sociaaldemocraat A.H. van der Hoeve, van 1918 tot en met 1924 één van de redacteuren van *De Hervorming*, zijns inziens van diens positie maakte: het optreden van Van der Hoeve, meende Eerdmans, leidde ertoe dat ‘op den Bond hoe langer hoe meer een socialistisch stempel wordt gedrukt.’⁶⁵ Van der Hoeves collega De Graaf zou er met zijn artikelen volgens advocaat J. Frima (1890-1944) eveneens toe bijdragen dat de NPB ‘steeds meer geïdentificeerd [werd] met socialisten en communisten. Geen wonder, want (...) de “roode” predikanten [slaan] maar al te graag de groote trom.’⁶⁶ Predikant-advocaat F.C.M. Boenders (1887-1955) was het volledig met Frima eens: liberale modernen lieten zich in de kerk, de NPB, *De Hervorming* en andere bladen door socialistische geloofsgenoten overschreeuwen. In een tijd waarin de onderlinge verhouding tussen socialistische en liberale modernen dusdanig spanningsvol was geworden dat in bepaalde NPB-afdelingen sprekers met sympathie voor de SDAP niet welkom waren,⁶⁷ verlangde hij daarom naar een krachtenbundeling van vrijzinnig-godsdienstige liberalen.⁶⁸

Boenders’ wens werd niet verwezenlijkt, maar vormde wel een zoveelste illustratie van het dilemma waarvoor de redacteuren van *De Hervorming* zich geplaatst zagen. Wilde van het blad leiding uitgaan, dan dienden zij zich onbeschroomd in maatschappelijke debatten te mengen. Wilde het de volle breedte van de moderne richting bedienen, dan konden zij politiek evenwel beter onbesproken laten.

BEROEPSMATIG ‘STANDSONDERSCHIED’: LEKEN EN ‘GODSDIENSTBEOEFENAARS’

In een paginavullende motivatie van de doelstellingen die hij zich als hoofdredacteur van *De Hervorming* wilde stellen, schreef F.W.N. Hugenholtz sr. aan het begin van 1878, na

⁶⁵ *Jaarboek van den Nederlandschen Protestantenbond 1921*. Zaltbommel: Uitg.-Mij. en Boekh. v/h P.M. Wink [1921] (19). Zie ook: [A.H. van der Hoeve], ‘Bondsleven – Van een debat’, *De Hervorming*, 6 november 1920 (1920-44), 175; B.D. Eerdmans, ‘Ingezonden – De inleiding op het Jaarverslag’, *Ibid.*, 13 november 1920 (1920-45), 178-179 (179).

⁶⁶ J. Frima, ‘Godsdienst en maatschappij – Godsdienst en maatschappij’, *Ibid.*, 24 november 1923 (1923-47), 372.

⁶⁷ G. Horreüs de Haas, ‘Godsdienst en maatschappij – De arbeiderswereld, de religie en de kerk II’, *Ibid.*, 12 februari 1921 (1921-06), 44-46 (44).

⁶⁸ F.C.M. Boenders, ‘Godsdienst en maatschappij – Vereeniging van godsdienstige vrijzinnigen’, *Ibid.*, 27 december 1924 (1924-52), 413-414.

reeds meer dan een jaar voor de inhoudelijke samenstelling van dit blad verantwoordelijk te zijn geweest, 'dat er bij ons van geen geestelijken en leeken meer sprake mag zijn.'⁶⁹ In de moderne richting, zo werd onder andere in *De Hervorming* van 26 oktober 1878 en 18 juli 1896 herhaald,⁷⁰ bezat niemand een uitzonderingspositie op grond van een theologische scholing of een ecclesiastische dienstbetrekking. De strikte scheiding die in het rooms-katholicisme bestond tussen een 'priesterkaste' en een brede schare van gelovigen zonder kerkelijke ambtsbediening, alsmede de orthodox-protestantse 'domineesverering', keurden moderneren dan ook luidkeels af.

Toch bleek in de moderne richting de praktijk in dezen weerbarstiger dan het ideaal. De verhouding tussen theologen, predikanten en godsdienstonderwijzers, hier onder het etiket 'godsdienstbeoefenaars' in één beroepsgroep samengebracht, enerzijds en leken anderzijds was er niet één van volstreckte gelijkwaardigheid.⁷¹ Diverse keren zijn in *De Hervorming* bijvoorbeeld pleidooien gevoerd voor de toelating van leken op de kansel, maar desalniettemin bleef 'lekenprediking', zo constateerde de rechts-moderne predikant F.E. van Santen (1876-1966) in 1924 met genoegen, een curiosum.⁷² In kerkelijke gemeenten, ook op plaatsen waar een meerderheid van de kerkenraadsleden of kerkgangers vrijzinnig gezind was, bleef de regel gehandhaafd dat alleen kerkwettig in het domineesambt bevestigde predikers religieuze samenkomsten mochten leiden. Zelfs in lokale NPB-afdelingen, die deze restrictie niet kenden, gingen zelden leken in godsdienstoefeningen voor; alle woorden over de aversie tegen een aparte 'predikantenstand' ten spijt, hielden moderneren vast aan 'het denkbeeld (...) dat het uitspreken van een religieuze rede toch beroepswerk blijft'.⁷³

Moderneren lieten de godsdienstbeoefenaars in hun midden niet de eerste viool spelen uit ontzag voor de digniteit die aan het officie van theoloog, predikant of godsdienstonderwijzer *als zodanig* verbonden was, maar omdat zij als 'geestelijke aristocraten' werden beschouwd. Door het belang dat vrijzinnigen aan geleerdheid (het bezitten van verstandelijke kennis, in het bijzonder over God en godsdienst) en vroomheid (het leven in een innig contact met het Hogere) hechtten, waren degenen die in geestelijk (cognitief én spiritueel) opzicht het meest 'ontwikkeld' waren, tevens de aangewezen personen om leiding te geven. Meer nog: op hen rustte de morele *plicht* anderen in hun cognitieve en spirituele rijkdom te laten delen en die anderen zo, om in het evolutionistische taalgebruik van de vroegste moderneren te spreken, tot een hogere 'trap' van ontwikkeling te leiden. Beroepshalve waren godsdienstbeoefenaars 'geestelijke aristocraten' bij uitstek.

Godsdienstbeoefenaars gaven in de moderne richting niet alleen leiding aan kerkdiensten en vieringen; aan hen werd eveneens het initiatief gelaten om het vrijzinnige geluid te

⁶⁹ [F.W.N. Hugenholtz sr.], 'Iets over ons blad en de behoeften waaraan het te voldoen heeft', *De Hervorming*, 12 januari 1878 (1878-02), 1 (ongenummerd).

⁷⁰ [N.N.], 'De Hervormingsdag', *Ibid.*, 26 oktober 1878 (1878-43), 1; [J. Herderscheê], 'Verborg en openbaar', *Ibid.*, 18 juli 1896 (1896-29), 197.

⁷¹ Zo schreef H.G. Cannegieter Dzn. in 1913: 'Voor den modernen tijd een vreemd verschijnsel toch eigenlijk, die blijvende afstand tusschen theoloog en leek!' Zie: 'De noodzakelijkheid van zelfkritiek voor het bestaan der kerkgenootschappen', *Ibid.*, 29 november 1913 (1913-48), 382-383.

⁷² F.E. van Santen, 'Hoofdartikel – Leekepreeken', *Ibid.*, 8 november 1924 (1924-45), 353-354 (353).

⁷³ [N.N.], 'Kerknieuws – Kansel-amateurs', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 september 1921 (ochtendblad A), 3.

versterken in de kerken – zo waren bij de creatie van het *Nieuw Kerkelijk Weekblad* en de NPB nagenoeg uitsluitend theologen en predikanten betrokken – én in de bredere maatschappij. Tot dit laatste domein behoorde onder andere de journalistiek. Alle hoofdredacteuren die het blad *De Hervorming* heeft gehad, waren dienstdoende, geëmeriteerde of uit het ambt getreden predikanten. Dat was allerm minst uitzonderlijk: vele godsdienstige en zelfs niet-religieuze periodieken werden in de laatste helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw door dominees in functie of in ruste geredigeerd.⁷⁴

Niet alleen de redacteuren van *De Hervorming* waren uit de stand van godsdienstbeoefenaars afkomstig; dat gold eveneens voor de hen toegezonden kopij en aan hen gerichte correspondentie. Het bleek voor de samenstellers van het blad en hun kring van vaste medewerkers moeilijk de juiste toon te vinden. Het tijdschrift *De Hervorming* stond in de jaren zeventig van de negentiende eeuw bekend als een ‘theologenblad’, gevuld met artikelen die door godgeleerden waren geschreven en vooral collega-deskundigen belang inboezemden⁷⁵ – ook later als grief tegen het blad ingebracht⁷⁶ –, terwijl het niet zo was bedoeld. Ook nadat bijdragen die het minst voor een breed lezerspubliek geschikt waren, vanaf 1880 bij tussenpozen werden gebundeld in een apart, tientallen pagina’s tellend katern (het ‘*Bijblad van De Hervorming*’), viel het de eindverantwoordelijken zwaar de periodiek zó te redigeren dat zij zowel godsdienstbeoefenaars als leken iets te bieden had. Iedere redacteur heeft daar op eigen wijze naar gestreefd. Ten tijde van het redacteurschap van Mosselmans, Van Gilse, Lohr en Hugenholtz had *De Hervorming* veel weg van een ‘kerkplein’, waar moderne theologen en predikanten het hoogste woord voerden, maar waar vrijzinnige kerkgangers wel nadrukkelijk werden toegesproken. Van Loenen Martinet en De Lang stond geen ‘kerkplein’, maar een ‘*speakers’ corner*’ voor ogen, waar, aldus de eerste, ‘elk in onze kringen, die iets te zeggen heeft en het te zeggen weet, het woord kan voeren’,⁷⁷ om zo, in de woorden van de rechts-moderne Heering, ‘het midden [te houden] tussen een blad voor ontwikkelde gemeenteleden en een vakblad voor predikanten-theologen’.⁷⁸ Tussen 1918 en 1924 richtte de redactie zich op ‘intellectuelen’ – hoogwaardigheidsbekleders, kunstenaars en wetenschappers die zich niet of niet expliciet tot de moderne richting rekenden –, in een poging ‘onze levens- en wereldbeschouwing in [te] dragen in die kringen, die nog buiten het vrijzinnig-godsdienstig leven staan (...) en vooral in die kringen van wie de geestelijke

⁷⁴ J.Th.M. Bank en M.B. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. ’s-Gravenhage: SDU 2000 (336).

⁷⁵ [Hugenholtz sr.], ‘Iets over ons blad en de behoeften waaraan het te voldoen heeft’, 1 (ongenummerd); [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘De achtste gewone algemeene vergadering van het Nederlandsch Protestantenvond’, *De Hervorming*, 2 november 1878 (1878-44), 2-3 (3) (ongenummerd); [F.W.N. Hugenholtz sr.], ‘Rectificatie’, *Ibid.*, 8 januari 1881 (1881-01), 1-2 (1).

⁷⁶ [Citaat van H.Y. Groenewegen in stuk van Van Loenen Martinet], ‘Binnenland – Ons Weekblad’, *Ibid.*, 20 november 1897 (1897-47), 186-187 (186); N.J. Beversen, ‘Nogmaals: Onze Partij’, *Ibid.*, 22 januari 1898 (1898-04), 13; G.J. Heering, ‘Ingezonden – “Hervorming” en “Stroom”’, *Ibid.*, 13 januari 1923 (1923-02), 14; M.C. van Mourik Broekman, ‘Twee kwesties’, *Ibid.*, 6 november 1926 (1926-45), 354-355.

⁷⁷ [J. van Loenen Martinet], ‘Een nieuw begin’, *Ibid.*, 8 januari 1898 (1898-02), 5.

⁷⁸ G.J. Heering, ‘“De Hervorming” hervormd’, *Ibid.*, 7 februari 1914 (1914-06), 45-47 (46).

leiding uitgaat'.⁷⁹ De artikelen in *De Hervorming* waren niet langer geschreven voor leken, maar dienden wel nadrukkelijk hun belangen: wanneer de *fine fleur* der natie, of althans een deel daarvan, voor modern-godsdienstige denkbeelden gewonnen zou worden, zo was de gedachte, zou in de samenleving luider dan voorheen een vrijzinnig geluid klinken.⁸⁰ Junod en Drijver, ten slotte, dienden van het NPB-hoofdbestuur hoofdzakelijk over bonds-aangelegenheden te schrijven en het vizier van het blad dienovereenkomstig weer meer op een gemêleerd publiek te richten.

De focus van het blad mag in de ruim zes decennia waarin het verschenen is, dan wel diverse malen verlegd zijn, in de kern is zijn functie al die jaren hetzelfde gebleven: het liet zien hoe de 'geestelijke aristocraten', de natuurlijke leidslieden in de moderne richting, over toenmalige *questions brûlantes* in kerk, staat en maatschappij dachten, en bood geïnteresseerde leken de mogelijkheid zich op basis van die verscheidenheid aan meningen een eigen oordeel te vormen.

BESLUIT

'Representatief' en 'toonaangevend' waren de adjectieven waarmee de kerknieuws-redacteur van de krant *Het Vaderland* de periodiek *De Hervorming* in 1934 typeerde. Voor de redacteurs die dit opinieblad gedurende diens tweeënzestigjarige bestaan hebben gediend, is het niet gemakkelijk geweest in de door hen beoogde lezerskring zowel de representativiteit van het blad te waarborgen als de toon te zetten. De 'modern-godsdienstige' of 'vrijzinnig-protestantse' achterban waarop zij zich richtten, vormde namelijk een veelkleurig en bont-geschakeerd amalgaam van gelovigen met uiteenlopende godsbeelden, sociopolitieke opvattingen en kerkelijke achtergronden.

Een integrale en systematische analyse van *De Hervorming* leert dat de interne gelaagdheid van de moderne richting berustte op tegenstellingen tussen hervormden en niet-hervormden, tussen kerkse en onkerkse modernen, tussen intellectualistische en meer mystiek aangelegde vrijzinnigen, tussen liberalen en socialisten, en tussen leken en theologen. Het beeld dat dienovereenkomstig uit *De Hervorming* van het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme oprijst, is dat van een verkeersplein waarop vijf autowegen, elk bestaande uit twee van elkaar gescheiden rijbanen, samenkwamen en zich in allerlei mengvormen oplosten. In dit spanningsveld moesten de samenstellers van *De Hervorming*, dat de volle breedte van de moderne richting wilde omvatten en hét journalistieke vlaggenschip van vrijzinnig Nederland wilde zijn, opereren.

De redactie van *De Hervorming* werd regelmatig geconfronteerd met de verschillende belangen en voorkeuren die de diverse groepen vrijzinnigen door haar uitgedragen wensten te zien: niet-hervormden klaagden bij tijd en wijle dat het blad zich te veel op kerkelijk-hervormde aangelegenheden richtte; kerkgezinde vrijzinnigen stoorden zich dikwijls aan de antikerkelijke gezindheid van de redactie; rechts-modernen vochten de gepercipieerde dominantie van links- of oud-modernen aan; liberalen jermieerden over de socialistische

⁷⁹ [A.H. van der Hoeve], 'Bondsleven – "De Hervorming"', *De Hervorming*, 6 april 1918 (1918-14), 55.

⁸⁰ [Citaat van H.T. de Graaf in stuk van A.H. van der Hoeve], 'Bondsleven – De Nieuwe Koers', *Ibid.*, 26 oktober 1918 (1918-43), 171.

sympathieën van de redacteuren; en vrijzinnigen zonder theologische scholing ('leken') waren niet in alle gevallen bereid een abonnement te nemen op een blad dat vooral voor godgeleerden, predikanten en godsdienstonderwijzers interessant en relevant heette te zijn.

Het bovenstaande toont het dilemma aan waarvoor de redacteuren van *De Hervorming* zich geplaatst zagen. Wilden zij een zo groot mogelijk publiek bereiken, dan dienden zij, enerzijds, ervoor te waken bepaalde segmenten van de moderne richting van zich te vervreemden. Wilde er van hun blad een zekere leiding uitgaan, dan dienden zij, anderzijds, zelf stelling te nemen. Zij poogden dit probleem teniet te doen door te zoeken naar eenheid in verscheidenheid: het was inherent aan de moderne richting dat haar aanhangers op veel punten van elkaar verschilden, maar de beginselen die aan hun uiteenlopende visies ten grondslag lagen, en een afkeer van het consciëntiedwang bevorderende en vooruitgang dwarsbomende confessionalisme hadden zij nochtans allen gemeenschappelijk. Zich ten volle rekenschap gevend van de pluriformiteit die de moderne richting eigen was, zochten de redacteuren op een abstract niveau naar gedeelde belangen en gezamenlijke identiteitskenmerken.

De leiding die *De Hervorming* in vrijzinnige kring heeft uitgeoefend, bestond hoofdzakelijk hieruit dat het blad de saamhorigheid van alle vrijzinnigen trachtte te bevorderen, en alle schakeringen waaruit de moderne richting was opgebouwd, met elkaar in gesprek bracht. De discussies die aldus ontstonden, hebben de ontwikkelingsgang van het Nederlandse modernisme aanzienlijk beïnvloed. Méér dan enig ander blad van vrijzinnige signatuur valt *De Hervorming* daarom te kwalificeren als een 'meneer'.

•> TOM-ERIC KRIJGER studeerde *Geschiedenis en Religiewetenschap* aan de Universiteit Utrecht en werkt momenteel aan de Rijksuniversiteit Groningen aan een promotieonderzoek naar debatten over modernisering binnen het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme (1870-1940).